

*Олена Руда
(Київ)*

ЗАКОНОДАВЧЕ ВРЕГУЛЮВАННЯ СФЕРИ ЗМІ ТА КУЛЬТУРИ В УКРАЇНІ: ДЕРЖАВНІ ПРІОРИТЕТИ І СУСПІЛЬНИЙ ЗАПИТ

У статті розглянуто особливості законодавчого забезпечення функціонування державної мови в українських медіа. Проаналізовано результати масового опитування щодо бажаної мовної ситуації в українських засобах масової комунікації. Опитування виявило регіонально марковане ставлення до напрямів мовного будівництва.

The peculiarities of the legislative support of the state language use in Ukrainian media are considered in the article. The results of mass survey concerning the desirable linguistic situation in Ukrainian mass media of communication are analyzed. The regionally marked attitude towards the strategy of language functioning is detected.

Після проголошення незалежності перед державою постало завдання створити необхідну законодавчу базу, що закріпила б українську мову в статусі державної – мови телебачення, реклами й вивісок, державної служби, органів влади, вищих навчальних закладів. По суті, було запущено механізм дерусифікації, що, правда, за мінімального адміністративного тиску й без прямого заохочення, які б могли забезпечити швидкий перехід до використання державної мови в перелічених царинах. А тому майже в усіх сферах, зокрема в культурно-інформаційному просторі, рівень поширення української мови не відповідає ані етнічному розподілу населення, ані кількості громадян, які вважають рідною українську чи російську мову, ані реальній мовній практиці.

Зокрема, частка російськомовного контенту тут – як продукції власне українського виробництва, так і імпортованої з РФ –

не відповідає не лише відсотку росіян у складі населення, але й відсотку тих, хто вказує російську мову як рідну (згідно з результатами останнього перепису 2001 р., російську мову назвали рідною 29,6 % населення країни, українську – 67,5 % [4]). Якщо говорити мовою сухих цифр, то це близько 50 % книжкового ринку російською мовою, понад 60 % російськомовної преси, 31 % російськомовного і 35 % двомовного телефіру [1], близько 60 % російськомовних і близько чверті двомовних сайтів в UA-неті [2; 14]. Щодо наймасовішого в Україні медіа-каналу – телебачення, – то українська мова загалом переважає лише в мовленні УТ-1 та державних обласних телерадіокомпаній, які мають украй низькі рейтинги та незначну аудиторію. Здебільшого російськомовними залишаються найрейтинговіші програми, а саме телесеріали, гумористичні програми, концерти транслюються винятково або переважно російською, навіть ті з них, що вироблені в Україні. Варто брати до уваги ще й той факт, що територію України охоплено кабельними мережами, які транслюють міжнародні версії російських телеканалів.

Попри толерантність мовної політики українізації порівняно з мовною політикою Латвії та Естонії, політикою тієї ж Росії та деяких європейських країн, наприклад Франції, поступове розширення функцій української мови супроводжене негативними суспільними реакціями. Поруч із оцінкою двомовності ЗМІ як «задавленої хвороби», яка формує особливий тип української етномовної ідентичності та загрожує дедалі більшою русифікацією суспільства, досі побутують уявлення про білінгвізм як закономірне, «історично зумовлене» явище, «певний здобуток у культурі спілкування», а отже, як об'єктивна реальність, яку пропонують законодавчо закріпити.

Антагоністичні тенденції в сучасному суспільстві – прагнення до відродження своєрідності українського народу, з одного боку, і утвердження права кожного на вільний вибір мововжитку [13] – підживлюють певну напруженість мовного простору України. Справді, не викликає заперечень теза, що пріоритетними в мовній політиці мають бути права людини, зокрема на забезпечення культурно-інформаційних потреб обраною мовою. Ця теза є головним аргументом законодавчих ініціатив, що базуються на виборі мови ЗМІ споживачами. Однак у двомовному суспільстві права й інтереси громадян, що належать до різних

мовних спільнот, стикаються. Частина громадськості закликає владу увідповіднити фактичний, а не юридичний статус мов етнічному складу населення і в побудові мовної стратегії спиратися на дані мовної самоідентифікації громадян. Пошук формули розв'язання цього протиріччя і є, власне, мовною політикою держави, що, з одного боку, не повинна викликати незадоволення жодної частини населення, а з іншого – враховувати соціолінгвістичну оцінку функціонування мов.

Здійснюваний на регулярній основі моніторинг мовної ситуації в усіх сферах українського суспільного життя [1; 3; 6; 12–14] переконує в невисокому рівні актуалізації мовних проблем у масовій свідомості громадян переважної більшості регіональних, етнічних, лінгвальних, соціальних груп і в тому, що у вікових, освітніх групах респондентів немає чіткої консолідації щодо мови, якою б вони хотіли споживати інформаційно-розважальну продукцію. Проте ситуація в українському мовному просторі дуже стрімко змінюється з огляду на швидкі соціально-політичні зміни в державі, неабияку динамічність у законодавчому полі й активне залучення громадськості в процес мовного будівництва, що зумовлює зміну ставлення широких кіл населення до мовного питання. Інформаційний простір, з одного боку, відображає мовні преференції суспільства, а з іншого, – формує їх. А тому бажано провадити мовно-реформаторські кроки з урахуванням не лише мовної ситуації сьогодні, а й з огляду на очікування й сподівання різних мовних груп населення і готовності громадян сприймати й виконувати ті чи ті законодавчі вказівки. Для цього необхідно знати наміри, бажання, смаки в мовній сфері засобів масової комунікації, з одного боку, і їх реалізацію – з іншого. Від того, наскільки задоволені запити населення такого роду, залежить оцінка ефективності мовної політики держави в цій галузі, а також усвідомлення населенням комфортності / некомфортності життя. Важливим є й аналіз динаміки мовних преференцій у часі й у зв'язку з уже здійсненими мовними реформами.

У Конституції України немає прямих вказівок щодо мови ЗМІ. Чинний до 2012 року Закон «Про мови в Українській РСР» від 1989 р. [11] (чинний він і сьогодні, після постанови Конституційного суду України про неконституційність прийнятого в 2012 році Закону «Про засади державної мовної політики» [10] і до прийняття очікуваного нового мовного закону) теж не особ-

ливо роз'яснював ситуацію, лише зазначаючи, що «в Українській РСР мовою офіційних засобів масової інформації є українська мова. Мовою офіційних засобів масової інформації можуть також бути мови інших національностей». Закони «Про інформацію» та «Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні» відводять мові другорядну роль, надаючи право ухвалювати рішення щодо мови власникам.

Жевріють надії, що новий мовний закон зруйнує усталену в Україні традицію чітко не ієрархізувати обов'язок використовувати державну мову та право вживати «прийнятну» і визначить, який критерій – мовної (етнічної) ідентифікації чи мовних переваг – мусить бути покладений в основу групування громадян для захисту їхніх мовних прав. Найбільш підтримуваний в експертній спільноті мовний законопроект № 5670 «Про державну мову» (після розгляду в профільному комітеті отримав назву «Про забезпечення функціонування української мови як державної») (№ 5670-д) [9]), підготовлений групою науковців і громадських активістів, містить таке положення: «Стаття 20. ... 6. З метою задоволення потреб національних меншин, іноземної аудиторії чи з освітньою метою телерадіоорганізації можуть здійснювати мовлення іншими мовами. Сумарна тривалість іншомовних телерадіопрограм і передач не може перевищувати для телерадіоорганізацій, що здійснюють мовлення на території менш ніж половини областей України і при цьому не здійснюють ретрансляції або систематичної трансляції програм інших телерадіоорганізацій, в тому числі програм спільного виробництва з іншими телерадіоорганізаціями, 20 % від часу добового мовлення, для інших телерадіоорганізацій – 10 % від часу добового мовлення».

Однак не розв'яже, схоже, новий мовний закон проблему російсько-української двомовності преси й книговидавництва в Україні. Зокрема, у ньому йдеться про таке: «Стаття 21. 1. Друковані засоби масової інформації в Україні видаються державною мовою. Допускається видання друкованих засобів масової інформації у двох чи більше мовних версіях, одна з яких – державною мовою. Усі мовні версії повинні видаватись під однаковою назвою, відповідати одне одному за змістом, обсягом та способом друку, а їх випуски повинні мати однакову нумерацію порядкових номерів і видаватись в один день».

В Україні кількість двомовних українсько-російських видань щороку зростає (в 2017 р. їх було 6,2 %). Це паралельні різномовні версії одного й того самого видання або газети і журнали, що містять матеріали водночас двома мовами. Вивчення вихідних даних про видавців і засновників свідчить, що двомовними переважно реєструються ЗМІ, що мають приватну форму власності. Отримана ліцензія на видання двома мовами не означає фактичного їх використання, бо найчастіше вони є російськомовними. Мотивацією власників ЗМІ, який має два ідентичних різномовних варіанти, є задоволення мовних переваг щодо споживання інформації різних груп громадян. Тобто видання прагне до розширення читачької аудиторії, ґрунтуючись на переконанні, що мова є вагомим фактором вибору джерела інформації. Натомість мотивації власників і видавців продукції, у якій використані одночасно дві мови, мають економічну природу, а саме заощадження на перекладах українсько- чи російськомовних авторів. Вони стоять на тій позиції, що в українському двомовному суспільстві, у якому майже всі принаймні на рецептивному рівні володіють двома мовами, мова видання не грає такої ролі, як зміст.

Двомовність процвітає і на телевізійній ниві. Як і в пресі, тут існують передачі, що дублюються двома мовами, наприклад випуски новин. Та частіше в студії з двох ведучих хтось говорить українською, а хтось російською. За задумом директорів чи продюсерів, така мовна поведінка створює комфорт для запрошених гостей та глядачів, які належать до різних мовних груп, а також атмосферу невимушеності й толерантності.

З'ясувати, чи справді двомовні ЗМІ задовольняють запити двомовного українського суспільства в інформаційній і розважальній продукції двома мовами, а чи потрапили в пастку поширених соціомовних стереотипів, допомогло опитування студентів журналістських факультетів [5] – завтрашніх редакторів, які невдовзі відповідно до своїх уявлень створюватимуть інформаційну продукцію. Зокрема, ставлення до дублювання джерел інформації двома мовами лояльніше, ніж до змішування української та російської в одному виданні, теле- і радіопередачі. А от використання одночасно двох мов у ЗМІ не до душі більшій частині з небайдужих до цього питання. Оскільки серед білінгвів із різною компетенцією в двох мовах змішування в одному

джерелі двох мов не отримало підтримки, робимо висновок, що такі продукти аж ніяк не призначені для двомовних громадян, а викликають лише роздратування і стають на заваді підвищенню компетенції в кожній із мов.

Галас навколо спроб втручання в мовну політику в сфері ЗМІ, які робилися час від часу на урядовому рівні починаючи з 2006 року, не вщухає. Це можна пояснити тим, що свободі преси приділяється особлива увага і в середині країни, і на міжнародному рівні, а тому будь-яке втручання сприймається як неприйнятне. Ще на початку 2006 року кабінет Ю. Єханурова видав постанову, яка встановлювала квоту обов'язкового дублювання фільмів для прокату, демонстрування і домашнього відео українською мовою. Згідно з нею з 1 вересня 2006 року дистриб'ютори повинні були дублювати не менше 20 % продукції, з 1 січня 2007-го – 50 %, а з 1 липня 2007-го – не менше 70 %. Завдяки цій постанові розпочався процес дублювання або принаймні титрування кінофільмів українською мовою. Кінодистриб'ютори оскаржили постанову уряду в суді. Уряд В. Януковича (04.08.2006 – 18.12.2007) відмовився від обстоювання постанови попереднього уряду у вищих судових інстанціях. Однак 22 грудня 2006 року було підписано Меморандум про співпрацю між Міністерством культури і туризму України та українськими дистриб'юторами фільмів. Згідно з документом до кінця 2007 року 100 % дитячих кінофільмів і 50 % інших картин іноземного виробництва мали бути дубльовані українською мовою. Завдяки урядовому втручання в мовну сферу кінопрокату ще в далекому 2006 році намітилася стійка тенденція до збільшення частки фільмів із дублюванням або озвученням українською мовою. Якщо в 2014 р. питома вага таких фільмів становила 65 %, то в 2015-му цей показник досяг 85 %, в 2016 році – 89 %, а в 2017 році – 87 %. Відповідно частка фільмів, які демонструвалися з російським звуком і українськими субтитрами, скоротилася з 29 % в 2014-му до 12 % в 2015 році і менш ніж 4 % у 2016 році.

Упродовж останніх років знову активізувалися спроби врегулювати мовну ситуацію в медійній сфері. 23 травня 2017 року в парламенті було прийнято законопроект № 5313[7], який вводить на телебаченні квоти передач і фільмів українською мовою: 75 % для загальнонаціональних та регіональних телеканалів, 60 % для місцевих і 75 % для новинних програм. Останніми днями дис-

кусії в громадських і мистецьких колах відродилися у зв'язку із підвищенням квот українськомовної продукції в радіофері. До прикладу, в Україні 8 листопада 2016 року набув чинності Закон «Про внесення змін до Закону України «Про телебачення і радіомовлення» (щодо частки пісень державною мовою в музичних радіопрограмах і радіопередачах)» [8]. Згідно з цим документом квота на пісні українською мовою у радіофері в часових проміжках із 7:00 до 14:00 та з 15:00 до 22:00 запроваджується поступово: впродовж першого року їх має бути щонайменше 25 %, другого – 30 %, третього – 35 %. Цим же законом запроваджується й мінімальна частка української мови для ведення радіопрограм дикторами та ведучими. З 8 листопада 2017 року вона мала становити 55 % на добу, ну а з 8 листопада 2018-го – 60 %. Наприкінці 2017 року Національна рада з питань телебачення і радіомовлення відзвітувала, що загальнонаціональні радіостанції перевищили квоту в 25 % на 13 %, місцеві й регіональні – на 19 %. Із радіомовленням висновки ще більше вражають. Приміром, на сьогодні ефір – усі передачі та розмови ведучих – українськомовний на 88 %.

З одного боку, ми знаємо реальну картину функціонування мов у сфері ЗМІ й культури. З іншого боку, завдяки масовому опитуванню, проведеному за підтримки фонду «Фольксваген» у 2017 році в межах трilaterального проекту *Bi- and multilingualism between conflict intensification and conflict resolution. Ethno-linguistic conflicts, language politics and contact situations in post-Soviet Ukraine and Russia* AZ № 90217 (індивідуальні інтерв'ю віч-на-віч за місцем проживання 2007 респондентів із усіх регіонів України, окрім територій, не контрольованих українською владою), ми отримали дані фактичного споживання інформаційного й культурного продукту двома мовами.

Зокрема, мова є важливим фактором лише під час вибору книги або газети для читання. Вона має дещо менше значення під час вибору радіо- і телепрограм. Найменше звертають увагу на мову фільмів. Вибираючи інформаційний ресурс за мовним критерієм, люди зазвичай віддають перевагу мові свого щоденного використання. Споживання українськомовної продукції респондентами принаймні двох мовних груп – переважно українськомовними і двомовними – перевищує реальне її представлення в мас-медіа. Це означає, що споживачі попри все шукають

і знаходять продукцію українською мовою. Але також це означає, що виробники медіа-продукту, власники каналів або не володіють правдивими даними про мовні преференції українців і перебільшують реальний попит на російськомовну продукцію, або не зважають на нього.

З третього боку, ми з'ясували, якою бачать мовну ситуацію у ЗМІ самі українці. Зокрема, громадяни схильні в своїй уяві створювати картину з функціонуванням української мови значно кращу, ніж вона є насправді. Загалом наскрізною є задоволеність мовною ситуацією у цій сфері. Опитані не бачать перешкод у задоволенні культурно-інформаційних потреб і для російськомовного, і для українськомовного населення, хіба що представники цих двох мовних груп усе ж помічають перегини на користь другої мови з пари.

Ще четверту картину становлять очікування громадян щодо представлення мов у медіа. На запитання «Якби завтра переважна більшість друкованих видань та теле- й радіопрограм почала виходити українською мовою, як би Ви до того поставилися?» 60,5 % респондентів відповіли, що поставилися б позитивно, 18,9 % – що негативно, 16,5 % зазначили, що їм це байдуже.

У групах за показником рідної мови відповіді розподілилися так. З-поміж тих, хто вважає рідною українську мову, радо б сприйняли українізацію інформаційного простору 80,7 %, не схвалили б такі зміни 5,7 % і ніяк не відреагували б 11,1 %. Серед тих, хто рідною назвав російську мову, протилежна оцінка такого кроку: позитивно поставилися б 12,5 %, негативно – 58,6 %, залишилися би байдужими 22,7 %. Думки громадян, які назвали дві мови з пари рідними, щодо такої перспективи не такі полюсні: 34,7 % опитаних схвалили б переважну українськомовність преси, радіо і ТБ, 28,1 % негативно б поставилися, ще 29,2 % залишилися би байдужими.

89,5 % респондентів на заході, 74,2 % в центрі, 60,7 % на півночі і лише 43 % на сході й 35,8 % на півдні країни позитивно оцінюють перспективу переважання української мови в інформаційному просторі. В західних областях вкрай мало тих, кому не подобаються такі перспективи (2,7 %), натомість на півдні противників українізації медіа майже половина (45,9 %).

На пропозицію уявити ситуацію, за якої переважна більшість друкованих видань та теле- і радіопрограм почала виходити ро-

сійською мовою, 21,6 % опитаних відповіли, що оцінюють таку можливість позитивно, 49,3 % – що негативно і 23 % – що їм це байдуже.

Такі можливі зміни схвалюють 53,1 % опитаних із рідною російською, 9,7 % тих, хто назвав рідною українську, і 34,4 % респондентів, які вважають обидві мови рідними. Негативну оцінку такій перспективі дали 67,1 % з-поміж тих, хто вказав рідною мовою українську, 13,1 % з рідною російською і 20,9 % з тих, хто назвав дві мови рідними. До речі, респонденти з останньої групи дали найбільше відповідей «мені байдуже» на обидва запропонованих запитання, що вказує на їхню несформовану мовну ідентифікацію.

Привертає увагу, що ті респонденти, які вважають, що мовна ситуація в Україні забезпечує можливості українськомовного населення задовольнити культурно-інформаційні потреби, все ж переважно позитивно поставилися б до ситуації, за якої переважна більшість друкованих видань та теле- і радіопрограм почала б виходити українською мовою (схвальних відповідей у цій групі отримали 62,2 %, 19 % заперечних і 16,6 % «мені байдуже») і негативно поставилися б до розширення присутності російської мови (51,1 % при 20,7 % «позитивно» і 23,7 % «байдуже»).

За регіонами проживання опитаних ставлення до якнайширшого представлення російської мови в інформпросторі теж промовисте. На заході (83 %), в центрі (55,4 %), на півночі (55,2 %) більшість із опитаних негативно б поставилася до цього. Група респондентів, які проживають у східних районах країни, поділилася на майже рівні підгрупи тих, хто схвалив би такі зміни, і тих, хто не вітає русифікацію медіа (33,7 % і 29,6 %). Удвічі більше прихильників переважної наявності російської мови в інформпросторі, ніж тих, хто не бачить у цьому потреби, мешкає на півдні України. Варто зауважити велику кількість опитаних у південних (24,5 %) і східних (32,6 %) районах, які дали відповідь «мені байдуже».

Розглянуті чотири картини – реального функціонування мов у сфері мас-медіа і культури; фактичного споживання продукції двома мовами; те, якою бачать мовну ситуацію у ЗМІ самі українці; а також очікування громадян щодо представлення української та російської мов у цій сфері – повністю не накладаються. Ці подекуди великі незбіги у разі порівняння даних і викликали

наш інтерес як такі, що виявляють недоліки державної мовної політики у цій царині.

Як свідчать відповіді на ряд запитань про мовні преференції, близько 20 % українців амбівалентні щодо мови інформаційного продукту, який споживають, і не мають власних переконань щодо того, якою має бути державна мовна політика у цій сфері.

Водночас отримані результати дають змогу спрогнозувати суспільний резонанс у разі активнішого законодавчого врегулювання мовної сфери ЗМІ й культури. Аналіз відповідей на послідовний ряд запитань свідчить, що близько 20 % українського населення так чи так не вітатимуть подальшу українізацію інформаційно-культурного простору. Відомості про мовні преференції таких громадян у різних мас-медійних жанрах (причому, більша лояльність до художньої, спеціальної літератури, кінематографічної продукції українською мовою), а також про їхнє переважне проживання в південному регіоні повинні бути враховані під час формування різноаспектних програм із запровадження української мови у всі сфери життя держави.

1. Аналітичний огляд «Становище української мови в Україні в 2017 році» руху «Простір свободи» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://dobrovol.org/article/353/>.

2. *Белій Л.* Українська мова в Інтернеті. Торгівля, нерухомість, розваги – тут все російською (Інфографіка) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://texty.org.ua/pg/article/editorial/read/73060/Ukrajinska_mova_v_interneti_Torgivla_neruhomist_rozvagy.

3. *Вишняк О.* Мовна ситуація та статус мов в Україні: динаміка, проблеми, перспективи (соціологічний аналіз). – Київ : Інститут соціології НАН України, 2009. – 176 с.

4. Всеукраїнський перепис населення 2001 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://2001.ukrcensus.gov.ua/>.

5. *Руда О.* Двомовність засобів масової комунікації в оцінках майбутніх журналістів // Українська мова. – 2014. – № 3(51). – С. 84–92.

6. Дослідження медіа-ситуації в південних і східних областях України 2017 [Електронний ресурс] / Інститут масової інформації. – Режим доступу : <http://imi.org.ua/monitorings/doslidzhennya-media-sytuatsiji-v-pivdennyh-i-shidnyh-oblastyah-ukrajiny-2017>.

7. Проект Закону № 5313 «Про внесення змін до деяких законів України щодо мови аудіовізуальних (електронних) засобів масової інформації» від

27.10.2016 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=60356.

8. Проект Закону № 3822-д «Про внесення змін до закону України «Про телебачення і радіомовлення (щодо частки пісень державною мовою в музичних радіопрограмах і радіопередачах)» від 16.06.2016 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=59423.

9. Проект закону №5670-д «Про забезпечення функціонування української мови як державної» від 09.06.2017 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=61994.

10. Закон України № 5029-VI «Про засади державної мовної політики» від 03.07.12 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/5029-VI>.

11. Закон Української Радянської Соціалістичної Республіки «Про мови в Українській РСР» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/8312-11>.

12. Мовна політика та мовна ситуація в Україні: аналіз і рекомендації / ред. Ю. Бестерс-Дільгер. – Київ : Києво-Могилянська академія, 2008. – 363 с.

13. Мовна ситуація в Україні: між конфліктом і консенсусом / О. М. Майборода (гол. редкол.). – Київ : ІПіЕНД імені І. Ф. Кураса НАН України, 2008. – 398 с.

14. Свідлов С. Становище української мови в українському сегменті інтернету [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://language-policy.info/2016/10/stanovysche-ukrajinskoji-movu-v-ukrajinskomu-sehmenti-internetu/>.